

ELS MORISCOS valencians. una panoràmica historiogràfica

Manuel Ardit Lucas

Universitat de València

Departament d'Història Moderna. Facultat de Geografia i Història

Avda. Blasco Ibáñez, 28. 46010 València

manuel.ardit@uv.es

Rebut: juliol de 2010

Acceptat: setembre de 2010

Resum

L'article traça una panoràmica historiogràfica de l'expulsió dels moriscos i les seves conseqüències al País Valencià. Primerament analitza l'obra dels contemporanis de l'expulsió i posteriorment passa a estudiar la percepció d'injustícia de les condicions establertes a les cartes de població, especialment durant la Segona Germania de 1693, els plets antisenyorials del segle XVIII i l'actuació dels diputats valencians en la discussió del decret d'abolició de les senyories en les corts de Cadis. Després tracta el gir de la historiografia liberal decimonònica i l'obra dels historiadors conservadors. Durant la primera meitat del segle XX es va produir un buit historiogràfic, trencat amb l'obra dels deixebles de Fernand Braudel, especialment Halperín Donghi, i la important aportació de Joan Reglà. La tesi d'Eugeni Císcar significà un punt d'inflexió en la historiografia sobre els moriscos i va iniciar un interessant debat sobre la societat morisca i les conseqüències del seu foragitament, que va promoure les investigacions i la reflexió teòrica sobre el tema. En els nostres dies aquesta problemàtica es coneix molt millor que fa cinquanta anys, però així i tot queden punts obscurs que tan sols futurs treballs aclariran.

Paraules clau: moriscos, historiografia, País Valencià.

Resumen. *Los moriscos valencianos: una panorámica historiográfica*

El artículo traza una panorámica historiográfica de la expulsión de los moriscos y sus consecuencias en el País Valenciano. Primero analiza la obra de los contemporáneos de la expulsión y posteriormente pasa a estudiar la percepción de injusticia de las condiciones establecidas en las cartas de población, especialmente durante la Segunda Germanía de 1693, los pleitos antisenyoriales del siglo XVIII y la actuación de los diputados valencianos en la discusión del decreto de abolición de los señoríos en las cortes de Cádiz. Después trata el giro de la historiografía liberal decimonónica y la obra de los historiadores conservadores. Durante la primera mitad del siglo XX se produjo un vacío historiográfico, roto con la obra de los discípulos de Fernand Braudel, especialmente Halperín Donghi, y la importante aportación de Joan Reglà. La tesis de Eugenio Císcar significó un punto de inflexión en la historiografía sobre los moriscos e inició un interesante debate sobre la sociedad morisca y las consecuencias de su expulsión, que promovió las investigaciones y la reflexión teórica sobre el tema. En nuestros días esta problemática se conoce mucho mejor que hace cincuenta años, pero, con todo, quedan puntos oscuros que sólo futuros trabajos aclararán.

Palabras clave: moriscos, historiografía, País Valenciano.

Abstract. *The Moriscos of Valencia: a historiographical overview*

The article traces a panoramic view of the historiography about the expulsion of the Moriscos and its consequences in the Valencia. It analyzes first the work of the contemporaries and then proceeds to the study of the perception of injustice in the conditions instituted in the resettlement charts, mainly during the Second Germania of 1693, the lawsuits against the landlords during the 18th century and the behaviour of the Valencian deputies in the discussion of the decree of abolition of the feudal regime in the Cortes of Cadiz. It goes over then with the historiographic turn of the liberal historians and also the work of the conservative ones. In the first half of the 20th century there was an emptiness of studies, only broken with the work of the disciples of Fernand Braudel, mainly Halperin Donghi, and the important research made by Joan Reglà. The work of Eugeni Císcar meant a turning point in the historiography about the Moriscos and began an interesting debate about the Morisco society and the consequences of the expulsion. Nowadays these facts are better known than fifty years earlier, but nonetheless there remain dark questions that only future researches will make clear.

Key words: Moriscos, Historiography, Valencia.

La problemàtica plantejada pels moriscos valencians, la seva expulsió i les conseqüències d'aquesta, és variada i complexa. De totes les perspectives possibles he triat per a aquest article la historiogràfica, és a dir, la de com els historiadors que han estudiat la qüestió l'han enfocat i com en la seva obra s'han barrejat la ideologia i la història. L'autor no fa cap juí de valor sobre aquesta barreja, però pretén destacar com aquesta interferència ha comportat plantejaments historiogràfics diferents, fins i tot incompatibles. No debades l'expulsió dels moriscos valencians fou un esdeveniment d'una gran transcendència, que no tan sols va lesionar importants interessos econòmics, especialment de la noblesa senyorial, sinó que també fou considerada un punt d'inflexió de la història del País Valencià, capaç d'explicar les peculiaritats de la seva evolució històrica.

Els contemporanis de l'expulsió dels moriscos van aprovar de forma majoritària la mesura adoptada per Felip III i els seus ministres i consellers. Si algú va mantenir una posició crítica no va gosar manifestar-la, o ho va fer de manera tímida, com seria el cas de l'extremeny Pedro de Valencia, a qui no em vaig a referir. La noblesa valenciana, la principal perjudicada, com ja ha estat dit, si va protestar va ser de manera més simbòlica que efectiva i de fet va col·laborar activament en l'operació. D'altra banda no podia fer altra cosa sinó sotmetre's a la decisió (Lomas, 2009). Fa anys es va destacar que potser alguns aristòcrates valencians, en mala situació econòmica, prou freqüent d'altra banda en un sector social que habitualment vivia per damunt de les seves possibilitats, van pensar que l'expulsió els donaria l'oportunitat de reconstruir les seves senyories sobre unes bases més sòlides (Casey, 1975).

El principal publicista valencià que va defensar de forma aferrissada i molt activa la mesura fou el dominicà Jaume Bleda. A les seves obres no tan sols va destacar la conveniència de l'expulsió sinó que va minimitzar les seves conseqüències (Bleda, 1610, 1618). El dominicà pensava que als pocs anys de l'expul-

sió ja començaven a manifestar-se signes de recuperació i fins i tot que en alguns llocs la collita de blat era superior. Entre altres raons esgrimia que l'agricultura morisca, fonamentalment de minifundis regats i basada en conreus hortícoles, havia estat molt ineficient pel que fa als cereals i la vinya.

Aquella triste gente —escrivia— eran malos labradores y trabajadores para tierras de secano, y las más estaban yermas en sus lugares. No curaban de plantarlas de árboles ni de viñas; sólo andaban ocupados en cultivar sus huertas y jardines que regaban, las cuales tenían divididas en pequeños pedaços, y les tomava el coraçon aver de trabajar en un campo ancho y grande (Bleda, 1618, p. 1.030-1.031).

En aquest sentit coincidia amb el seu contemporani aragonès Pedro Aznar Cardona, qui també pensava que l'agricultura morisca no es dedicava a conreus «de sustancia» (Aznar, 1611, II, fol. 64v).

Més matisat, i probablement també més realista, fou el diagnòstic del portuguès Damià Fonseca, dominicà igual que Bleda i company seu en el convent de València (Fonseca, 1612). El portuguès coincidia amb Bleda pel que fa a la pobresa predominant dels moriscos, però sobre això no feia cap apreciació de l'agricultura andalusí, sinó dels habitatges, «unas choças pajizas, hechas de tierra». Insistia en el mal que derivaria dels censals carregats sobre béns de moriscos, aspecte sobre el que Bleda no feia cap esment i que fou una de les conseqüències més greus de l'expulsió. Finalment, amb una percepció que podríem qualificar de profètica, contemplava les dificultats que apareixerien en el procés de repoblació

por razón de ser muchos los expulsos y no poderse hallar fácilmente tantos pobladores, aviendo de ser éstos aora christianos, que es cierto que no querrán poblar con las obligaciones que tenían los moriscos, ni les estará bien a los señores (como yo he oydo dezir a muchos) admitirlos con pocas obligaciones, por ser muchas las que cargavan sobre sus tierras, al punto que fuessen habitadas (Fonseca, 1612, p. 322-324).

Efectivament, amb majors o menors dificultats segons els llocs, la repoblació es va portar a terme i els nous colons, generalment gent amb poques o nul·les propietats als seus llocs d'origen, van haver d'acceptar condicions que, si no tan feixugues com les que abans havien hagut de suportar els moriscos, eren prou més dures que les habituals entre els cristians. Aquesta circumstància provocà una percepció d'injustícia que es va arrossegar durant tota la història del País Valencià fins a la dissolució del règim senyorial. Si no la primera generació de repobladors, les posteriors es van enfrontar amb els senyors feudals per aquest fet, en ocasions de forma pacífica i finalment en la revolta coneguda amb el nom de Segona Germania del regne de València. Aquest aixecament ha estat ben estudiat i és ben conegut, de manera que no ens hi detindrem (García Martínez, 1986, 1991; Casey, 1994). Tan sols voldria destacar que, en la fase de reivindicacions pacífiques que va precedir la revolta, els síndics de les poblacions posteriorment avalotades eren convençuts que les exaccions a què eren sotmesos eren contràries a les

especiales concesiones y privilegios de los señores reyes de Aragón don Jaime y don Pedro, su hijo, de los años de 1268, 1283 y 1363, en los quales no solamente se les declara por legítimas las posesiones y goze universal de todos los bienes, sino es que se prohibió el que se les pudiese tributar ni pedir pecho alguno (ACA, CA, Secretaria de València, Negocis Notables, llig. 579, exp. 45-3, publicat per S. García Martínez, 1991).

Es tracta probablement dels privilegis 78 i 79 de Jaume I, el *privilegium magnum*, cinquè de Pere III, i el privilegi 112 de Pere IV, potser mal interpretats, però que testimonien la percepció d'injustícia a la qual abans al·ludia (Alanyà, 1515, f. 23v, 29v-33v, 138v-139r).

El malestar agrari, manifestat en revoltes violentes, com la Guerra de Successió (Pérez Aparicio, 2008), els avalots meridionals de 1766 (Ruiz Torres, 1981), el motí antifeudal de 1801 (Ardit, 1977) o la negativa general a satisfer els drets senyoriais a partir de 1808 (Peris Serra i Gimeno Muñoz, 1993), és una constant de la història valenciana. Però tan important com les revoltes violentes fou l'oposició legal, portada a terme mitjançant tota mena de plets substanciats davant de l'Audiència de València (Peset, Mancebo i Graullera, 1987), o els més ambiciosos plets de reversió a la corona, plantejats davant del Consejo de Castilla o el Consejo de Hacienda. Aquests darrers no han estat a penes estudiats, però són interessants perquè la seva argumentació jurídica fou en part la mateixa que després utilitzarien a les Corts de Cadis els diputats valencians durant la discussió del decret d'abolició de les senyories. Tan sols coneixem amb un cert detall el plet de reversió d'Alberic, iniciat el 1764 i acabat amb sentència favorable el 1836 (Ardit, 1977, p. 49-51), i el de Catadau, iniciat l'any 1746 i acabat també amb sentència favorable el 1806 (Ardit, 2004, p. 543-566). Els arguments jurídics utilitzats pels advocats en ambdós plets van ser molt variats i el més important va consistir en el dret de retracte que tenia el monarca en qualsevol transmissió onerosa del seu domini, però també es van utilitzar d'altres i un d'ells va ser el de la il·legalitat de la reversió a favor dels senyors dels béns immobles deixats pels moriscos després de la seva expulsió, que havien d'haver tornat a la corona.

Els diputats valencians a les Corts de Cadis que més activament van participar en la discussió del decret d'abolició de les senyories durant els mesos de juny i juliol de 1811, Joaquim Llorenç Villanueva, Antoni Lloret i Pere Aparici, van estar d'acord amb el plantejament de Manuel García Herreros, que tan sols preveia l'abolició de la jurisdicció, mentre que s'havia de mantenir el dret de propietat. No obstant això, en aquell debat ja van adduir la particularitat valenciana. Antoni Lloret, en el seu discurs del 14 de juny de 1811 ho va manifestar:

Yo bien sé de dónde dimanan los pechos y sobrecargas que sostienen los pueblos de señorío, para cuyo conocimiento es digno de notarse que, biendo la expulsión de los moriscos en el reino de Valencia haber causado los mismos efectos en las villas y lugares de realengo que en los de señorío, porque tanto en unas como en otros había moriscos, no se hizo carta puebla alguna en los primeros, de lo que se deduce que los dueños particulares de los segundos quisieron perpetuar y aun aumentar después de la salida de los moriscos las zofras y tributos con que habían grava-

do a éstos, cargándolos a los cristianos viejos que quedaron en los pueblos (*Diario de Sesiones*, p. 1.254-1.258).

Més incisiva fou la intervenció de Pere Aparici, que va maldar durant tot el període de les Corts perquè els seus plantejaments fossin tinguts en compte. En el seu discurs del 9 de juny de 1811 va manifestar que la consolidació per part dels senyors del domini útil amb el directe després de l'expulsió dels moriscos no havia estat legal, ja que aquells béns devien d'haver revertit a la corona. Per tant, les cartes de població no s'havien fet de forma legal i «a pretexto de una nueva población se dejaron perder los derechos pertenecientes a la soberanía sin disputa». Conscient que la seva proposta atacava el dret de propietat i tenia escasses probabilitats de ser aprovada, va demanar que en tot cas es rebaixessin els censos emfitèutics del 5 al 3%, com ja s'havia fet amb els censos consignatius l'any 1750 (*Diario de Sesiones*, p. 1.221-1.225).

Aparici fou la veu a Cadis del sentiment majoritari dels pobles valencians de senyoria. La reversió de la jurisdicció al monarca era considerada insuficient ja que, com a molt, allò que es produïa era un canvi de senyor. Com ja s'havia vist en el procés d'aplicació de la sentència de reversió de Catadau, els pobles consideraven que la senyoria era una unitat indestruïble i que si s'abolia s'havia d'abolir sencera, és a dir, tant la jurisdicció com el domini directe del senyor (Ardit, 2004, p. 543-566). Això, però, xocava amb la redacció del Decret de 6 d'agost de 1811, que tan sols deixava oberta la via de demostrar que la senyoria era d'aquelles que per la seva natura s'havien d'incorporar totalment. El text legal no deixava clar si en aquest cas la càrrega de la prova corresponia als senyors o als pobles, circumstància que va provocar un plet de la vila d'Elx contra el seu senyor, el comte d'Altamira, davant del Tribunal Suprem. Aquest va passar la resolució de l'assumpte a les Corts, que van començar a discutir un decret esclaridor. En la discussió d'aquest, Aparici va tornar a manifestar els seus punts de vista de manera més concreta. En el seu discurs de l'1 d'abril de 1813 ho va manifestar clarament:

El tenor literal de estos artículos (es referia als articles 5è i 6è del Decret de 6 d'agost de 1811) no me da otra idea que la de que, quitado todo lo que sea señorío, sea jurisdiccional, sea territorial o solariego, deben subsistir los contratos, pactos o convenios como si estuviesen hechos de particular a particular, sin perjuicio de la incorporación, si procede, o de la falta de cumplimiento de lo contratado. Si ésta es la genuina inteligencia de los dichos artículos creo que, lejos de conseguir la nación los alivios que desean sus representantes, va a experimentar perjuicios de mucha consecuencia y de fatales resultados.

Per això va escriure i va llegir una extensa memòria en la qual pretenia demostrar que

los dueños del señorío directo, especialmente en el reino de Valencia, no tienen título legítimo de adquisición de lo que disfrutaban los moriscos al tiempo en que fueron expelidos de España; y que cuando le tuviesen, deberían regularse las exacciones, tributos o réditos que perciben en calidad de emfitéuticos, a la cosa que se crea más justa.

Conscient, com el 1811, que la seva proposta era improbable que es tingués en consideració, va tornar a plantejar la rebaixa dels censos emfitèutics al 3% i la supressió de tot un conjunt de càrregues que suposava abusives i injustes (*Diario de Sesiones*, p. 4.946-4.953).

S'ha assenyalat que l'argumentació dels diputats valencians a Cadis va ser incorrecta, tant des del punt de vista històric com jurídic (Císcar, 1979-1980; Ardit, 1988). Però no és això el que importa ara, sinó constatar quina va ser la percepció que durant segles van tenir els valencians d'una de les principals conseqüències de l'expulsió dels moriscos i la repoblació subsegüent. Amb la desaparició de la senyoria valenciana al llarg del segle XIX aquesta interpretació va desaparèixer i ja no la trobem, per exemple, en l'obra de Vicent Boix, i tan sols de manera episòdica en la de Pasqual Boronat. A partir d'ara els moriscos valencians seran tan sols matèria històrica, però no per això mancada de pressupostos ideològics. El romanticisme i el liberalisme es van conjuminar per tal de donar a l'estudi de la minoria islàmica una perspectiva força diferent. Els pobres moriscos de Bleda o de Fonseca, explotats pels senyors feudals, passen a ser ara una minoria social hereva d'esplendoroses tradicions agrícoles, artesanals i comercials, i la seva expulsió, el fruit de la intolerància i el fanatisme. Conseqüentment, el foragitament d'aquesta actiu població provocarà gravíssimes conseqüències econòmiques i seria un dels factors que explicarien la decadència hispànica. És difícil rastrejar en autors valencians aquesta nova visió (Bellver i Cacho, 1889), però la podem trobar en altres historiadors, com el català Florenci Janer o el castellà José Muñoz y Gaviria.

Escrivia Janer que

Los moros habían traído a España el cultivo del azúcar, algodón, seda y arroz, y sus descendientes los conversos le poseían en alto grado de perfección y fertilidad. Construían esmeradamente, dice un escritor, pantanos y acequias para regar hasta lo más elevado, sobresaliendo por su amenidad y abundancia Valencia, que surtía a la Europa de riquísima fruta y aun hortaliza meridional, siendo difícil referir todos los objetos que constituían la granjería de los moriscos españoles. (...) La industria y el comercio se veían también acrecentados por los moriscos españoles. Como dice un escritor, la ley mahometana, que constituye el trabajo en obligación religiosa, los inclinaba a toda clase de industria, corroborada además aquella propensión con el afán de acaudalarse y satisfacer el ansia de engalanarse con lujo oriental (Janer, 1857, p. 47-48).

Per tant, com diria Muñoz y Gaviria alguns anys més tard,

No fue tanto el mal que originó a España la pérdida de esta crecidísima parte de su población, por su número como por la clase y la índole de la población expulsada, que era precisamente la de los agricultores, comerciantes e industriales, la población en fin más productora y la más contribuyente. El cultivo del azúcar, del algodón y de los cereales, la cría del gusano de seda en que tan aventajados eran los moriscos, quedó enteramente abandonada en las fértiles campiñas de Valencia, Murcia y Granada. Las fábricas de papel, de sedas, de paños que tenían en los castillos, tuvieron que cerrarse, porque no habituados los españoles a las artes y a la

industria, miraban con desdén y desprecio el ejercicio de aquellas artes que habían acaparado para sí y con gran provecho los moriscos. (...) Los males que ocasionó a la España la expulsión de los moriscos fueron tan graves, tan intensos, que el trascurso de dos siglos y medio no ha bastado para reponerla enteramente de ellos (Muñoz y Gaviria, 1861, p. 186-187).

Els dos historiadors valencians que van estudiar els moriscos a finals del segle XIX, ambdós d'orientació política conservadora, eren més a prop de Bleda que no pas de Janer i de Muñoz y Gaviria. Manuel Danvila va escriure el 1889 que

No pudiendo condecorar a los moriscos con ningún signo de cultura, se ha ponderado lo que representaban como los brazos activos de la agricultura y de las artes en las comarcas donde habitaban. Es preciso padecer una oftalmía histórica recalcitrante para sostener tan vulgar despropósito. Si los moriscos hubieran estado animados de cualquier clase de tendencias emprendedoras, ¿no se habrían tocado las óptimas consecuencias en las comarcas africanas donde fueron a albergarse? Allí se llevaron sus riquezas y sus ganados y todo cuanto les correspondía. ¿Cómo fueron ineficaces para haber establecido en los feraces territorios de África aquellas grandes colonias agrícolas cuyo progreso habría sido la justificación del falso argumento que se ha hecho y la ignominia y la vergüenza de España? En las mismas regiones que los expulsos de la península fueron entonces a habitar, dos siglos más tarde emigraciones hambrientas escapadas de la península al rigor de sus desdichas han creado el emporio de riqueza agrícola que convierte el antiguo bajalato de Orán, cultivado por manos cristianas españolas, en una de las provincias más florecientes de la Argelia y en una de las colonias que a su poseedora Francia sonríe con un porvenir de más risueñas esperanzas. Los expulsos del siglo XVII no supieron hacer nada de esto (Danvila, 1889, p. 322-323).

Aquesta fou la mateixa orientació de l'obra de Pasqual Boronat, compromès fortament en l'expedient de canonització del patriarca Joan de Ribera, un dels campions de l'expulsió dels moriscos. Malgrat això, l'obra de Boronat és molt estimable per la gran quantitat de treball de recerca que va fer i els extensos apèndixs documentals dels dos volums de l'obra. En els nostres dies continua essent de consulta indispensable (Boronat, 1901).

El mateix any de publicació del llibre de Boronat va aparèixer l'edició anglesa del llibre que va dedicar als moriscos l'historiador nord-americà Henry Charles Lea, que ha trigat gairebé noranta anys a publicar-se en castellà (Lea, 1990). Lea, no compromès amb cap causa política, es negava a acceptar les segons ell «difuses generalitzacions» de Bleda i constatava les greus conseqüències econòmiques de l'expulsió (Lea, 1990, p. 368-369).

Després de la publicació dels llibres de Boronat i Lea el primer any del segle XX, els moriscos valencians no van atraure l'atenció dels investigadors durant gairebé mitja centúria. En els anys cinquanta del segle XX van aparèixer dues obres, fruit de la feina historiogràfica desenvolupada per Fernand Braudel a la secció sisena de l'École Pratique des Hautes Études de París. A l'historiador francès li interessaven els moriscos perquè eren un element important de la seva geohistòria del món mediterrani, al qual no havia pogut parar l'atenció suficient a la seva tesi. Per aquesta

raó aconsellà a l'historiador argentí Tulio Halperín Donghi, durant l'any llarg que va romandre a l'École, que abandonés el seu projecte de treballar sobre Pietro Martire d'Anghiera i es dedicués a investigar els moriscos valencians. En aquell moment un altre deixeble seu, Henri Lapeyre, preparava la seva tesi sobre l'expulsió dels moriscos espanyols.

L'obra d'Halperín es va publicar en dos extensos articles dels *Cuadernos de Historia de España* que dirigia a Buenos Aires l'historiador Claudio Sánchez Albornoz, però aquests van ser mal coneguts, atès el seu difícil accés, fins que es van publicar a València en forma de llibre molts anys després. L'obra d'Halperín és llarga, complexa i de gran interès. És impossible resumir-la en unes poques línies. No obstant això, cal dir que és molt braudeliana, preocupada, per tant, per estudiar el lloc que ocupaven els moriscos en la pobra muntanya mediterrània. Per això és més a prop de Bleda que dels historiadors liberals decimonònics. Però potser l'avantatge que li donava la distància va permetre a Halperín un enfocament nou que destacava no tan sols la pobresa dels moriscos sinó també i fonamentalment el seu caràcter de nació oprimida. No em puc estar de reproduir uns paràgrafs que considero fonamentals:

Es aquella terra superpoblada, de les majadas aldeanas, del higo y el aceite, del algarrobo, es la tierra morisca por excelencia, la «montaña» de que se hablaba en el siglo XVI, es decir, no necesariamente la zona alta, sino la espesura, la tierra no regada, de pobres cultivos perdidos en el matorral espinoso. Estas tierras que soportan una población excesiva la obligan a buscar su sustento fuera de la agricultura. Se abre así a los moriscos un doble camino: el comercio y la industria. Y llegamos aquí a uno de los aspectos más oscuros del problema morisco, no sólo por la oscuridad que por fuerza rodea a los hechos no del todo bien conocidos, sino porque en torno de este problema ha venido a desencadenarse una curiosa polémica. Toda una corriente historiográfica jura por la superioridad técnica de los moriscos; humanitarios y a la vez amigos del progreso, los que la siguen rehusarían enternecerse ante el destino humildemente trágico de estas reliquias del Islam apresadas en las redes de la cristiandad triunfante; prefieren ver en los moriscos a unos Prometeos de aldea, víctimas de su superioridad técnica, de su «modernidad». Corriente que suele llamarse liberal, a la que pertenecía ya, sin embargo (y aun muchos otros antes que él) ese clérigo erudito que fue Tomás González, que en plena reacción fernandina compuso el catálogo de la serie España-Estado en Simancas, y en él llama suavemente nuestra atención sobre aquellos papeles en que podemos hallar invocada la laboriosidad, la habilidad técnica de los moriscos. Una corriente opuesta insiste sobre el atraso morisco, sobre su escasa adaptación al mundo cristiano, que es también, en este caso, el mundo moderno. Insiste pero sólo hasta cierto punto; si pasara más allá de él podría poner en tela de juicio la excelencia de ese dominio cristiano, que ha transformado a la nación mora de Valencia en un vulgo miserable, destinado a ocupar perpetuamente el lugar más bajo en la estructura social que surge de la Reconquista. ¿Qué decir de todo esto? La prudencia aconsejaría quizá permanecer al margen de estos debates, cuyo vertiginoso hechizo ha hecho decir más de una tontería a personas en extremo inteligentes. Notemos tan sólo que los textos alegados por Tomás González, como tantos otros que le son contemporáneos, y como ese «quien tiene moros tiene oro» que tanto se invoca, no aluden tanto a superioridad

dades tècniques como a la disposición de los cristianos nuevos a allanarse a los trabajos más ingratos, en las circunstancias más desfavorables. Sólo ellos, en Valencia, aceptan gustosos cosechar el arroz, tarea en extremo malsana, y en la imaginación popular aun más mortífera de lo que en realidad era. Pero es éste, en todo caso, un extraño modo de comportarse en una supuesta élite de trabajadores diestros y especializados» (Halperín, 1980, p. 68-69).

S'equivoca, però, Halperín en un punt, i així ha estat destacat recentment (Piqueras, 2009). L'agricultura morisca, hereva degradada de l'agricultura andalusí, era una agricultura predominantment de muntanya, però de regadiu de muntanya i no de secà. Aquest mateix error va cometre l'altre deixeble de Braudel estudiós dels moriscos, Henri Lapeyre, quan afirmava que «si nous reprenons la distinction traditionnelle des terres de secano et de regadío, nous constatons que les morisques prédominaient dans les premières» (Lapeyre, 1959, p. 25). Lapeyre cononia de nou muntanya i secà.

L'interessant aportació de Joan Reglà, publicada alguns anys després, no tractava la problemàtica que hem desenvolupat fins ara, però insistia molt encertadament en la gravetat de la crisi censalista que va provocar l'expulsió, integrant-la en el seu conegut model de victòria del món rural sobre l'urbà (Reglà, 1974).

Fou Joan Reglà qui va promoure, com tantes altres durant el seu període d'estada a València, la tesi doctoral d'Eugeni Císcar, que fou un autèntic punt d'inflexió en la historiografia morisca. La tesi de Císcar, publicada més tard en forma de llibre, se centrava en l'estudi d'una àmplia mostra de cartes de població, i feia en les pàgines finals una interpretació de les conseqüències de l'expulsió que, com veurem, responia a algunes de les preocupacions del moment. Va escriure aquest autor que

nos parece evidente que las motivaciones económicas y la protección de los intereses nobiliarios estuvieron presentes, junto con la conciencia de la resistencia morisca a la cristianización y de sus dimensiones políticas, en la gestación del decreto de expulsión. Su ejecución y la nueva situación creada con la repoblación supondrá una refeudalización, una extensión e intensificación de las relaciones feudales, traducida en la disminución del jornalero, incipiente proletariado rural, desaparición de la propiedad alodial, aumento de la enfiteusis, mayor control y superiores exigencias señoriales, así como una ruptura de las anteriores estructuras comerciales y descenso de las actividades artesanales. Igualmente, se cercena el número y riqueza de una clase burguesa o para-burguesa, cristiana y morisca, y se limita su ulterior desarrollo (Císcar, 1977, p. 325).

Probablement sense pretendre-ho, Císcar coincidia amb els historiadors liberals del segle XIX. Dic probablement perquè les seves preocupacions no eren morals o polítiques, sinó científiques. Allò que li interessava era explicar la variant valenciana de la crisi del segle XVII i la refeudalització postmorisca era una hipòtesi atraient. De fet, ell no explicitava així la seva interpretació, però aquesta era present en l'ambient historiogràfic valencià del moment i ja havia estat formulada abans.

Màrius García Bonafé ja havia exposat uns anys abans que l'expulsió dels moriscos i la refeudalització que provocà la repoblació posterior fou una de les raons de la debilitat del procés de la industrialització valenciana (García Bonafé, 1974), raonament que va desenvolupar en una altra publicació més extensa (García Bonafé, 1977, p. 84-88). La connexió entre refeudalització i endarreriment econòmic fou exposada clarament per Carnero i Palafox, en explicar que

la detracció feta pels senyors d'una part de l'*output* en forma de renda agrària que destinessin a un consum improductiu extern obstaculitza la possibilitat de passar d'un sistema de reproducció simple a un de reproducció ampliada, ja que dificulta el procés de formació de capital en impedir tota articulació del mercat que afavoreixi aquest procés (Carnero i Palafox, 1975, p. 101).

La hipòtesi era interessant i fortament explicativa, i probablement per això durant algun temps fou acceptada de manera gairebé universal. Però molt aviat van sorgir detractors, no tan sols pel que fa a la problemàtica del règim senyorial valencià (en la qual no entraré per tal de no estendre excessivament aquest article), sinó en el tema més concret de l'agreujament de la senyoria posterior a l'expulsió dels moriscos. El principal crític de la refeudalització fou Marià Peset. Basant-se en la tesi doctoral d'Adela Mora sobre la senyoria cistercenca de la Valldigna, va escriure que

una buena parte de la bibliografía existente ha señalado que esta operación (la repoblación postmorisca) significaba una «refeudalización» del señorío valenciano, en sentido de aumentar el poder y los ingresos de los señores tras la expulsión de los moriscos; es difícil el análisis de este punto, ya que carecemos de estudios suficientes acerca de las condiciones de los moriscos; tal vez los datos más elaborados sean los recogidos por Adela Mora para el señorío de Nuestra Señora de la Valldigna, monasterio cisterciense cercano a Gandía, que señoreaba Tabernes, Simat, Barig y algunos otros lugares. De la comparación parece que era más dura la condición de los moros, sus prestaciones y tributos, que las impuestas ahora a los cristianos —y ello es lógico por la mayor frugalidad y resistencia de aquéllos, así como porque se les tiene y trata como raza vencida e inferior—. Algunos cristianos de la Valldigna, que también los había, prefieren mantenerse en su condición anterior a la expulsión, sin duda porque gozaban de trato preferente frente a moros o porque ello les podía suponer cambiar de tierras o simplemente por razones individuales; irán pasando al nuevo régimen, al hacerse viejos o enviudar, porque no pueden cumplir los servicios personales a que estaban obligados. En todo caso interesa el conjunto, ¿había empeorado el régimen de tenencia de tierras o las prestaciones? Más bien no (Peset, 1982, p. 195-196).

En els anys següents, moltes altres investigacions (moltes per ser citades) van demostrar que no hi va haver cap refeudalització i que, malgrat ser dur, el règim senyorial implantat a les cartes de població postmorisques va ser més lleu que l'anterior. Per això en una publicació posterior el mateix Císcar va matisar les seves conclusions de 1977. Per un costat va convenir que la població morisca valenciana era generalment pobra i econòmicament dèbil:

En síntesis, por tanto, en vísperas de la expulsión la sociedad morisca está compuesta por una gran masa de campesinos con poca tierra, en parcelas muy reducidas, jornaleros a tiempo parcial o como dedicación esencial, artesanos caseros y trajineros subempleados de condiciones económicas bastante precarias; pero existen otros sectores de pequeña y media propiedad, de posición más acomodada e incluso una capa social minoritaria de mayor poder económico, que tiene en la actividad mercantil (arrendamientos, compraventas, préstamo...) su fuente fundamental de ingresos y con patrimonios que corresponden a una burguesía o pequeña burguesía de ricos campesinos o comerciantes, a una clase media rural que asume el liderazgo político y con frecuencia el religioso de la comunidad morisca (Císcar, 1993, p. 109).

Pel que fa a la refeudalització es preguntava:

¿«Refeudalización» o «dureza/endurecimiento» del régimen señorial valenciano durante el siglo XVII? La respuesta debe ser obviamente negativa con carácter global, tanto por el número mayoritario de localidades y campesinos que al parecer no sufrieron ninguna alteración sustancial en el Seiscientos, como por la posibilidad de que la emigración contribuya a amortiguar los enfrentamientos entre señores y vasallos. Pero es más compleja si nos atenemos a los lugares repoblados después de la expulsión donde, con todas las matizaciones locales que se quiera, parece constatarse con carácter predominante unas condiciones de establecimiento o asentamiento (con independencia de su relación con las de los moriscos) difíciles, exigentes, excesivas, superiores a las de los señoríos tradicionales de cristianos, diferencia que subsiste, matizada y rebajada, después del largo y conflictivo proceso de acomodación y reducción que hemos visto (Císcar, 1993, p. 221).

Un autor que ha fet contribucions fonamentals a la història del País Valencià en el segle XVII és el britànic James Casey. La seva obra és extensa i ha estat dedicada a una multitud d'aspectes que ultrapassen la problemàtica morisca, però ha tractat també aquesta, com d'altra banda era inevitable en qualsevol estudi sobre el Sis-cents valencià. De tota la seva obra destacaria un article en el qual fa una aproximació assenyada a les conseqüències de l'expulsió dels moriscos al País Valencià. Casey fa menció, al començament del seu treball, del vell tòpic de la ineficiència agrícola morisca i la superior vàlua de l'agricultura cristiana:

Una opinió prou freqüent —escriu— era que els moriscos no treien el profit que podien de la terra. Llur consum es limitava a dacs i llegums, cultius de jardins, com es deia a vegades. Els cristians, més exigents, necessitarien més terra per a llur blat i llur carn. Com ho va advertir el comissari del duc de Gandia: «el morisco se contentava con dos hanegadas de tierra y se tenía rico con ellas... y agora a los nuevos pobladores se les da a quince hanegadas de huerta a cada uno y aún no se tienen por contentos» (Casey, 1987, p. 85-86).

Segons aquesta creença —que, com veurem més endavant, en moltes ocasions corresponia a la realitat—, la repoblació s'hagués aconseguit amb la meitat de colons que els antics moriscos. A banda que això servís per tranquil·litzar les cons-

ciències, els fets no van ser tan senzills. Els primers moments van ser difícils i tan sols en la segona meitat del Sis-cents es va aconseguir recuperar la població, partint d'aquesta equivalència d'un cristià per dos moriscos. Les xifres absolutes anteriors a l'expulsió es van assolir en els anys trenta del XVIII. Tornarem més endavant sobre aquesta problemàtica, però segons Casey el camp valencià es mantingué bàsicament endarrerit fins a la segona meitat del Set-cents, seguint el diagnòstic de Cabanilles (Casey, 1987, p. 86-88).

Una de les raons d'aquest fet va ser que la repoblació la van dur a terme petites empreses familiars i no empresaris agraris, cosa que, a més a més, en alguns casos es va prohibir. Al País Valencià no hi havia una tradició de masos i l'alqueria s'assemblava més al *cortijo* andalús que no pas a aquells. També eren diferents l'estructura familiar i els costums hereditaris. Malgrat que l'historiador britànic no utilitza en cap moment el terme *refeudalització*, assenyala, això no obstant, que el sistema feudal tenia unes arrels molt fortes al País Valencià i s'havia desenvolupat com un barreig entre possessió de terres i control de la jurisdicció. No hi hagué un enduriment de les condicions de la senyoria després de l'expulsió dels moriscos sinó més aviat, com s'ha dit anteriorment, una clara consciència de la injustícia d'un règim pel qual el senyor s'apropiava de la suor i del treball dels vassalls (Casey, 1987, p. 89-96).

Reprentent la interpretació de Joan Reglà sobre les conseqüències de la crisi censalista posterior a l'expulsió, Casey assenyala que potser no s'ha destacat suficientment que els creditors formaven part integral del món senyorial i que l'autèntic problema era l'absència d'una autèntica burgesia al País Valencià abans de l'expulsió. Precisament per això les conseqüències d'aquesta van ser tan greus, perquè va dificultar una resolució clara del problema dels censals. Al capdavant, segons Casey,

potser el llegat més nefast de l'expulsió era l'enfortiment d'una tendència que Blasco Ibáñez qualificaria més endavant d'«arròs i tartana —i rode la bola!» Val la pena de remarcar la propensió de part de la burgesia valenciana a portar un ritme de vida *senyorial*, tot i mancar de recursos per a fer-ho (Casey, 1987, p. 96-98).

Personalment, si descomptem la «topada» amb la problemàtica morisca durant la meua investigació sobre els diputats valencians a les Corts de Cadis, el primer encontre seriós es va produir en el marc del meu estudi sobre el marquesat de Llombai i en un treball sobre els delmes de l'arquebisbat de València. Quan enllestia aquesta darrera recerca no tenia intenció de treballar sobre els moriscos, però l'evolució del producte decimal em va fer desviar l'atenció cap a les conseqüències de l'expulsió dels moriscos al País Valencià. La davallada dels delmes en els anys posteriors a l'expulsió no era en absolut l'esperada i, per altra banda, la seva cronologia tampoc no s'adequava a les preteses conseqüències catastròfiques de l'esdeveniment. Els delmes de l'arquebisbat de València no queien en la proporció que es podia esperar després de la desaparició d'un terç de la població, però tampoc la caiguda no es produïa de manera immediata, sinó lentament fins als anys quaranta del segle XVII. Pel que fa al primer fet, vaig concloure que les conseqüències de l'expulsió, malgrat ser greus, no es podien considerar catastròfiques.

Pel que fa a la segona característica, no vaig trobar resposta i de fet no he aconseguit donar-ne una explicació fins fa molt poc de temps, com detallaré immediatament. Feia també en aquell article una anàlisi de la distribució espacial de la població valenciana l'any 1609 —abans de l'expulsió— i en dos moments posteriors, 1712-1713 i 1786. Vaig descobrir que aquella distribució va canviar radicalment i que els territoris moriscos van perdre població relativa definitivament. Allò venia a confirmar la suposició, formulada per Halperín Donghi, de la superpoblació del territori morisc (Ardit, 1987).

Quedava per explicar la lenta baixada del producte decimal en els anys posteriors a l'expulsió. Vaig trobar una possible explicació gràcies a la tesi doctoral de Pere Gifre, i concretament en alguna de les conclusions que trau del seu estudi de les capellanies de la seu de Girona. Escriu aquest autor:

M. Ardit ha estudiat l'arrendament dels delmes de la catedral de València, tot comparant amb les dades de J. Casey, amb les quals presenta una forta coincidència per als segles XVI i XVII. Tot i les diferències de les zones estudiades per aquest autor, clarament s'aprecien tres etapes: el creixement del cinc-cents s'atura amb l'expulsió morisca, per iniciar una etapa crítica que assoliria els nivells més baixos en la dècada de 1640, per començar la remuntada a començament de 1700, just quan s'assolirien els nivells anteriors a l'expulsió. La tendència, amb els matisos que es vulguin, es molt semblant a la que es dedueix de l'arrendament de les capellanies de la seu de Girona, amb la diferència que al País Valencià 135.000 moriscos en varen ser expulsats. Amb la qual cosa cal preguntar-se per les raons de la trajectòria de la renda gironina o matisar la incidència de l'expulsió morisca valenciana (Gifre, 2009, p. 193).

Des del meu put de vista, tan sols hi ha una explicació possible. Si un territori amb una forta població morisca (el País Valencià) i un altre sense població islàmica expulsada (el bisbat de Girona) mostren una evolució semblant del producte agrari en el segle XVII, hi ha d'haver necessàriament una causa comuna i aquesta no pot ser l'expulsió dels moriscos. És difícil esbrinar quina pugui ser aquesta causa comuna, però sens dubte té a veure amb allò que anomenem crisi del segle XVII, cosa que tan sols futures investigacions podran aclarir. Dubto que pugui ser un «efecte papallona» generat des del País Valencià, malgrat que no és impossible. Sigui com sigui, seguint les conclusions de Gifre, efectivament s'haurà de matisar la incidència de l'expulsió morisca valenciana, cosa que ja vaig començar a fer en l'article citat.

Seguint aquesta via revisionista, mal rebuda habitualment pels especialistes en els moriscos, vaig publicar un treball de síntesi en el qual intentava trobar una explicació al fet. Impulsat pel descobriment que havia fet del minifundi morisc i els canvis revolucionaris en els conreus després de l'expulsió dels moriscos en el meu estudi sobre el marquesat de Llombai —al qual em referiré immediatament— vaig intentar descobrir si allò era una excepció o se'n coneixien més casos. Efectivament es coneixien algunes altres situacions semblants i, el que és més important, no tan sols en territoris endarrerits (com podia ser Llombai), sinó també en zones d'agricultura rica, com la Safor. Generalment, com havia assenyalat Bleda, l'agricultura morisca era de minifundi i després de l'expulsió es va produir un aug-

ment notable de l'extensió mitjana de les explotacions. Aquesta situació es trobava a territoris tan allunyats com la Plana Baixa, la Safor i el Baix Segura, a més del marquesat de Llombai. Podia pensar-se que aquesta característica de l'agricultura morisca, minifundista i orientada principalment a l'autoconsum, podia explicar l'evolució dels delmes. De tota manera la mostra no era suficientment àmplia i existia una notable excepció, Elx. Però malgrat que no es podia afirmar amb rotunditat, la hipòtesi era digna de ser presa en consideració (Ardit, 1994).

El cas del marquesat de Llombai, encara que probablement no es pot fer extensiu a tota la geografia morisca, era realment espectacular. La superfície mitjana de les propietats agràries va augmentar després de l'expulsió, però no tant com a altres comarques estudiades, especialment la Safor. L'agricultura morisca era indubtablement de minifundi, però la cristiana també ho era, encara que no tant. Els canvis més importants es van produir en el secà, que els moriscos a penes havien cultivat. Les modificacions més ressenyables es van donar en els conreus. A finals del segle XVI l'agricultura morisca de regadiu del marquesat de Llombai es basava en els cereals, que cobrien quasi el 90% de la superfície cultivada. Aquests cereals consistien principalment en sorgo (dacsà) i mill (panís), i el blat hi ocupava un lloc secundari. L'any 1699, noranta anys després de l'expulsió (malauradament no hi ha cap document anterior) el cereal de regadiu —ara sempre blat— ocupava tan sols el 32% de la superfície conreada, mentre que la morera, de manera exclusiva o associada al cereal, havia pujat a prop del 60%. Això evidència clarament una orientació comercial de l'agricultura que a penes havia existit en temps dels moriscos (Ardit, 2004, p. 64-71 i 103-116).

He al·ludit anteriorment a les reticències amb les quals generalment els especialistes en els moriscos van acollir aquesta interpretació alternativa de la seva problemàtica. Més favorable ha estat l'acolliment per part dels medievalistes o almenys d'alguns medievalistes, entre els quals dec destacar Josep Torró. Segons aquest autor, els moriscos, com els seus antecessors els andalusins sotmesos als que la historiografia sol anomenar mudèjars, tenien un estatus de servitud, segregació matrimonial i residencial, i submissió als senyors feudals amb feixugues càrregues, i van mantenir aquesta situació després de la seva conversió forçosa l'any 1525. Per això vivien com a cristians i pagaven com a moros (Torró, 2009). Amb aquestes condicions el seu desenvolupament econòmic era difícil si no impossible.

Molt recentment l'historiador nord-americà Eric Chaney ha estudiat amb una metodologia no habitual en aquesta mena de treballs, la de la història econòmica, les conseqüències de l'expulsió dels moriscos. El seu estudi corrobora el predomini de l'hàbitat muntanyenc dels moriscos i la forta incidència de l'extracció senyorial com a factor limitador del creixement econòmic. Però també testimonia que «les institucions d'extracció que van romandre a les antigues localitats morisques després de l'expulsió van frustrar el desenvolupament del sector no agrari en aquests territoris» (Chaney, 2009). Aquesta conclusió donaria la raó a aquells historiadors que pensaven que les conseqüències de l'expulsió dels moriscos sobre l'economia valenciana van ser duradores degut al manteniment d'elevades taxes de fiscalitat senyorial. La problemàtica morisca és, doncs, complexa, i probablement som encara lluny d'haver contestat a tots els reptes que planteja.

Bibliografia

- ALANYÀ, Ll. (1515). *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie*. València: Dídac de Gumiel.
- ARDIT LUCAS, M. (1977). *Revolución liberal y revuelta campesina*. Barcelona: Ariel.
- (1987). «Expulsió dels moriscos i creixement agrari al País Valencià». *Afers*, 5-6, p. 273-316.
- (1988). «Política e historia en el debate sobre señoríos de las Cortes de Cádiz». *Studia Historica*, VI, p. 371-379.
- (1994). «Els moriscos valencians. Una reflexió (parcialment) alternativa». A: *L'expulsió dels moriscos. Conseqüències en el món islàmic i en el món cristià*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 72-85.
- (2004). *Creixement econòmic i conflicte social. La foia de Llombai entre els segles XIII i XIX*. Catarroja-Barcelona: Afers.
- AZNAR CARDONA, P. (1611). *Expulsió justificada de los moriscos españoles y suma de las excellencias christianas de nuestro rey don Felipe el Cathólico, tercero deste nombre*, 2 vols. Osca: Pedro Cabarte.
- BELLVER, Melchor i CACHO, Vicente del (1889). *Influencia que ejerció la dominación de los árabes en la agricultura, industria y comercio de la provincia de Castellón de la Plana*. Castelló de la Plana: F. Segarra.
- BLEDA, J. (1610). *Defensio fidei in causa neophytorum sive morischorum regni Valetiae, totiusque Hispaniae*. València: Joan Crisòstom Garriz.
- (1618). *Corónica de los moros de España*. València: Felip Mey; n'hi ha edició facsímil, amb estudi preliminar de Bernard Vincent i Rafael Benítez (2001). València: Universitat de València.
- BORONAT i BARRACHINA, P. (1901). *Los moriscos españoles y su expulsión. Estudio histórico-crítico*. València: Vives Mora.
- CARNERO ARBAT, T. i PALAFOX GÀMIR, J. (1975). «El funcionament del putting-out al si d'una economia senyorial». *Recerques*, 5, p. 97-110.
- CASEY, J. (1975). «La situación económica de la nobleza valenciana en vísperas de la expulsión de los moriscos». A: *Homenaje al Dr. D. Juan reglà Campistol*. València: Universitat de València, I, p. 515-525.
- (1987). «Què deu el País Valencià als canvis en el poblament rural del segle XVII?». *Revista de Catalunya*, nova etapa, 5, p. 84-100.
- (1994). «La Segona Germania: perfil d'una revolta camperola». A: *La Segona Germania. Col·loqui internacional*. València: Diputació, p. 135-160; reeditat: (2005). *La terra i els homes. El País Valencià a l'època dels Àustria*. Catarroja-Barcelona: Afers, p. 233-258.
- CHANEY, Eric (2009). «Els efectes a llarg termini de l'explotació i la neteja ètnica. El testimoniatge de l'expulsió dels moriscs». *Afers*, 62-63, p. 173-199.
- CÍSCAR PALLARÉS, E. (1977). *Tierra y señorío en el País Valenciano (1570-1620)*. València: Del Cenía al Segura.
- (1979-1980). «El destino de los bienes inmuebles de los moriscos y su incidencia en el debate sobre la disolución de los señoríos». *Estudis*, 8, p. 167-176.
- (1993). *Moriscos, nobles y repobladores*. València: Edicions Alfons el Magnànim.
- DANVILA i COLLADO, M. (1889). *La expulsión de los moriscos españoles. Conferencias pronunciadas en el Ateneo de Madrid*. Madrid: Fernando Fe; n'hi ha una reedició: 2007. València: Universitat de València.
- Diario de sesiones de las cortes generales y extraordinarias* (1870). Madrid: Imprenta de J.A. García.

- FONSECA, D. (1612). *Iusta expulsión de los moriscos de España, con la instrucción, apostasía y trayción dellos, y respuesta a las dudas que se ofrecieron acerca desta materia*. Roma: Iacomio Mascardo.
- GARCÍA BONAFÉ, M. (1974). «El marco histórico de la industrialización valenciana». *Información Comercial Española*, 485, p. 135-146.
- (1977). «Les arrels d'una debilitat nacional». A: *Raons d'identitat del País Valencià*. València: 3 i 4.
- GARCÍA MARTÍNEZ, S. (1986). «Francesc Garcia y la Segunda Germanía en la Marina Alta». A: *Ir Congrès d'Estudis de la Marina Alta*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, p. 13-104; reeditat el 2006. *El País Valencià modern. Societat, política i cultura a l'època dels Àustria*. Catarroja-Barcelona: Afers, p. 189-270.
- (1991). *Valencia bajo Carlos II. Banderismo, reivindicaciones agrarias y servicios a la monarquía*. Villena: Ajuntament.
- GIFRE RIBAS, P. (2009). *En la prehistòria dels hisendats. De senyors útils a propietaris (vegueria de Girona, 1486-1720)*. Tesi doctoral inèdita, Girona: Universitat de Girona.
- HALPERÍN DONGHI, T. (1980). *Un conflicto nacional. Moriscos y cristianos viejos en Valencia*. València: Institució Alfons el Magnànim; n'hi ha una reedició: 2008. València: Universitat de València.
- JANER, F. (1857). *Condición social de los moriscos de España: causas de su expulsión y consecuencias que ésta tuvo en el orden económico y político*. Madrid: Real Academia de la Historia.
- LAPEYRE, H. (1959). *Géographie de l'Espagne morisque*. París: SEVPEN; n'hi ha traducció castellana: 2009. València: Universitat de València.
- LEA, H.Ch. (1990). *Los moriscos españoles. Su conversión y expulsión*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert.
- LOMAS CORTÉS, M. (2009). «Innata fidelitat i notable desconsol. La integració de la noblesa valenciana en el procés d'expulsió dels moriscos». *Afers*, 62-63, p. 127-150.
- MUÑOZ Y GAVIRIA, J. (1861). *Historia del alzamiento de los moriscos españoles, su expulsión de España y sus consecuencias en todas las provincias del reino*. Madrid: Mellado.
- PERIS SERRA, F. i GIMENO MUÑOZ, M.D. (1993). «Conflictividad antiseñorial en el campo valenciano durante la Guerra de la Independencia». A: SARASA SÁNCHEZ, E i SERRANO MARTÍN, E. (eds.). *Señorío y feudalismo en la península Ibérica*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, IV, p. 135-148.
- PÉREZ APARICIO, C. (2008). *Canvi dinàstic i Guerra de Successió: la fi del regne de València*. València: 3 i 4.
- PESET REIG, M. (1982). *Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra*. Madrid: Editoriales de Derecho Reunidas.
- PESET REIG, M.; MANCEBO ALONSO, M.F. i GRAULLERA SANZ, V. (1987). «Plets, senyories i propietat a la València del segle XVIII». *Estudis d'Història Agrària*, 6, p. 203-239.
- PIQUERAS HABA, J. (2009). «Geografía de la población morisca en el Reino de Valencia a comienzos del siglo XVII». A: *Entre tierra y fe. Los musulmanes del Reino cristiano de Valencia (1238-1609)*. València: Universitat de València, p. 173-199.
- REGLÀ CAMPISTOL, J. (1974). *Estudios sobre los moriscos*. Barcelona: Ariel.
- RUIZ TORRES, P. (1981). *Señores y propietarios. Cambio social en el sur del País Valenciano*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- TORRÓ ABAD, J. (2009). «Vivir como cristianos y pagar como moros. Genealogía medieval de la servidumbre morisca en el Reino de Valencia». *Revista de Historia Moderna*, 27, p. 11-40.